

УДК 314.7:308:330.11

Л. Крупка

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ЯК ІНДИКАТОР СОЦІАЛЬНОГО, ЕКОНОМІЧНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРАЇНИ

Показано, що трудова міграція є своєрідним індикатором соціального, економічного та політичного стану країни. Розкрито масштаби, причини та наслідки міграційних рухів населення, що впливають на стан розвитку трудового потенціалу країни. Проаналізовано залежність сучасної української трудової міграції від чинного міграційного законодавства. Досліджено основні потоки трудової міграції з України.

Ключові слова: трудова міграція, трудовий потенціал, міграційний рух, міграційне законодавство.

Процеси трудової міграції є своєрідним індикатором соціального, економічного, політичного стану країни, оскільки формуються під впливом багатьох чинників і ситуацій, що мають місце в державі. З іншого боку, масштаби і напрями трудової міграції мають значний вплив на демографічну ситуацію країни, соціально-економічне становище, кількісно-якісні характеристики трудового потенціалу.

Масштаби, причини і наслідки міграційного руху населення впливають на стан розвитку трудового потенціалу країни. Проведення оцінки втрат трудового потенціалу за рахунок “відпливу” економічно активного населення за кордон із метою працевлаштування є необхідною передумовою для розробки основних заходів щодо попередження негативних наслідків трудової міграції та збереження в межах країни трудового потенціалу.

Окремі аспекти проблеми трудящих-мігрантів висвітлювалися в загальних роботах із міжнародного права Е. Аметистова, А. Довгерта, Л. Лунца, В. Батюка. У 90-ті рр. ХХ ст. з’являються актуальні наукові розробки з цього напрямку таких дослідників, як В. Буткевича, Ю. Римаренка, І. Лукашука, С. Чеховича, О. Ярошенко, В. Комарницького, О. Камінського, Я. Самборської.

Нині зовнішні міграційні процеси найбільш повно та всебічно вивчаються в Інституті економіки НАН України, Раді по вивченню продуктивних сил України НАН України, Інституті соціології НАН України, Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, а також у Національному інституті проблем міжнародної безпеки, у Національній академії внутрішніх справ. Вчені установ НАН України беруть участь у роботі Європейського міграційного форуму, Науково-дослідницької ради країн СНД і Балтії з проблем вимушеної міграції, Дослідницького дорадчого комітету при Верховному Комісарі ООН із проблем біженців. Але навіть при такому широкому діапазоні зацікавлення цією проблемою далеко не всі актуальні питання зовнішньої міграції стали об’єктом вивчення. Проблематичним залишається, зокрема, питання законодавчого регулювання трудової міграції як одного із найбільш змістовних елементів загальних міграційних процесів.

Мета статті – на основі аналізу аналітичних та статистичних матеріалів дати розгорнуту характеристику причин, тенденцій та наслідків трудової міграції; розкрити позитивні та негативні аспекти сучасної трудової міграції; об’рунтувати взаємозалежність міграційного руху населення та стану розвитку трудового потенціалу країни.

Міграційні процеси пов'язані зі всіма етапами відтворювального циклу трудового потенціалу, їх взаємозв'язок визначається з двох боків.

По-перше, вони тісно пов'язані та обумовлені фактором мобільності робочої сили, яка є важливою якісною характеристикою трудового потенціалу. Ця властивість характеризується готовністю працівника при найменшій необхідності змінити місце роботи та оволодіти новою професією (професійна мобільність) або готовністю і можливістю змінити навіть місце проживання задля пошуку нового місця роботи (територіальна) [1].

У сучасній економічній ситуації міграційні процеси в Україні є досить суперечливим явищем: з одного боку, велика кількість українських громадян працює за кордоном, що може свідчити про високий рівень їх мобільності, з іншого – результати багатьох соціологічних опитувань свідчать про достатньо низький рівень мобільності населення: більшість українців схильні жити і працювати на батьківщині. Обмеженість мобільності робочої сили певною мірою пов'язана з відсутністю доступного ринку житла, реальних можливостей працевлаштування, високого рівня соціальної захищеності, що, своєю чергою, призводить до посилення безробіття, виникнення напруги на регіональних ринках праці, неефективної політики зайнятості. На переїзд українців у інші країни штовхають переважно низький рівень доходів, незадовільний стан якості життя та зростання безробіття. Усунення названих причин могло б суттєво знизити прагнення виїжджати за межі країни з метою пошуку роботи.

У наукових дослідженнях із цієї проблематики доволі часто можна зіштовхнутись із тезою про те, що професійна мобільність українців характеризується як низька. Незбалансованість попиту і пропозиції на вітчизняному ринку праці свідчить про невідповідність отриманих раніше професій і спеціальностей сучасним вимогам та потребам виробництва. Стрімкий розвиток новітніх технологій, зміни у виробничій та галузевій структурі обумовлюють виникнення нових професій, зниження або зростання попиту на ту чи іншу спеціальність, необхідність швидкого реагування працюючих на зміни з подальшим удосконаленням своїх професійних навиків. Існуючі тенденції на ринку праці свідчать про недостатню "гнучкість" сучасного українського працівника, пасивну поведінку та низький рівень адаптації до нових умов життя і праці. Так, окремі з них, навіть поповнивши ряди безробітних, не проявляють жодної ініціативи змінювати професію або спеціальність.

Низький рівень мобільності може зумовлюватися не лише економічними причинами, але й особливостями в ментальній складовій трудового потенціалу. Українцям притаманні толерантність і терпимість, несхильність до активної та протестної поведінки. Довготривале життя в умовах колективізму, "зрівнялівки", відсутності прямої залежності результатів праці з винагородою інколи стає непереборною перешкодою до виникнення сучасного працівника "ринкового типу", якому властиві такі характеристики, як готовність інтенсивно та високопродуктивно працювати, здатність швидко адаптуватися до нових умов, високий рівень самодисципліни, бажання підвищувати свою конкурентноспроможність на ринку праці, розвивати економічне мислення тощо [2].

По-друге, міграційні пересування як соціально-економічне явище можуть зумовлювати втрати або, навпаки, розвиток трудового потенціалу, оскільки спричиняють не тільки зміни в географічному розміщенні, але й супроводжуються зменшенням або зростанням чисельності населення, варіаціями його статеві-вікового, етнічного та сімейного складу, ментальних рис тощо. На сьогодні українська міграція переважно

спричиняє лише втрати трудового потенціалу як у кількісному, так і в якісному розумінні, оскільки серед позитивних її наслідків можна назвати лише потенційні можливості покращання матеріального становища трудових мігрантів та членів їх сімей, розширення загального світогляду людини та зменшення напруженості на вітчизняному ринку праці.

Набагато більше можна визначити негативних наслідків, які відбуваються на всіх етапах відтворювального циклу трудового потенціалу. Масовий виїзд молоді працювати за кордон негативно впливає на формування трудового потенціалу. Окрім фізичного зменшення відсотку працездатного населення спостерігається зменшення народжуваності, відбувається неповноцінне виховання фактично в неповних сім'ях, знижується ймовірність створення нових молодих сімей з причин нестабільності соціального статусу та низького ступеня захищеності заробітчан. Той факт, що працівники-мігранти найчастіше виконують види робіт, які, як правило, не потребують використання їх професійних знань і навиків, також знижує якісний стан трудового потенціалу України, оскільки за період роботи їх кваліфікація погіршується або взагалі втрачається. Констатація того, що серед виїжджаючого населення переважають ті, хто має високі освітні, вікові та інші характеристики, є свідченням прямих втрат трудового потенціалу. Таким чином, на сьогодні трудова міграція здебільшого негативно впливає на стан та розвиток трудового потенціалу. Незважаючи на достатньо низький рівень мобільності працюючих, країна втрачає найпродуктивнішу частину економічно активного населення.

Зазначені вище проблеми вимагають збереження людського та трудового потенціалу країни через удосконалення існуючої української міграційної політики. На нашу думку, вона повинна втілювати ефективний механізм регулювання міграційних процесів та включати заходи щодо попередження масового “відпливу” за кордон працездатного населення, інтелектуального потенціалу країни.

У сучасній Україні, незважаючи на вже існуючу певну кількість нормативно-правових документів, відповідну законодавчу базу, існування державних органів, що займаються питаннями зовнішньої міграції населення, активізацію діяльності уряду в цій сфері, відсутня цілісна модель міграційної політики та чіткий механізм регулювання міграційних процесів, що не дозволяє ефективно управляти переміщеннями значних груп населення.

Переміщення населення з однієї місцевості або країни в іншу відбувається протягом усієї історії людства. Немає жодної країни світу, яка на різних етапах свого розвитку певною мірою не була задіяна у світових міграційних процесах (як донор або реципієнт). Існуючі міграційні пересування, зокрема з метою пошуку нової роботи, у певні історичні епохи мали різні масштаби, напрями, зумовлювалися чималою кількістю чинників, а також самі впливали на розвиток окремих спільнот, національних держав та цивілізацій. Історичний аспект міграційних пересувань в Україні має свої особливості, що найбільше проявилися починаючи з ХХ ст., оскільки Україна належала до числа республік колишнього Радянського Союзу. Необхідно пам'ятати, що саме 30-ті – 50-ті рр. ХХ ст. характеризувалися масовими депортаціями та виселеннями, що були обумовлені репресіями [3]. Ці процеси негативно вплинули на стан і розвиток трудового потенціалу, оскільки Україна втратила значну частину національної інтелігенції, кращих представників робітничого класу і селянства, а також представників національних меншин, таких як німці, поляки, греки, болгары тощо. У період 1950 – 1980 рр. міграційному простору були притаманні такі ознаки: масовість пересувань; напрям руху – у межах СРСР (щорічно

міграційний обмін між Україною та республіками колишнього СРСР становив понад 1,5 млн. осіб); позитивне сальдо міграції (протягом 1959 – 1960 рр. міграційний приріст становив 42,7 тис. осіб щорічно, протягом 1970 – 1979 рр. – 27,1 тис. осіб) [4], що свідчить про високий рівень мобільності населення у межах тодішньої країни. Загальний міграційний приріст населення у період від 1979 р. до 1988 р. був незначним, із відхиленням в окремі роки в межах ± 90 тис. осіб, аналогічна тенденція зберігалася аж до 1991 р. [5].

Починаючи з 1991 р. в Україні відбувалося значне зростання міграційного приросту: зокрема у 1991 р. позитивне міграційне сальдо становило 151,3 тис. осіб, у 1992 р. – 287,9 тис. осіб. Це пояснюється, передусім, сподіваннями багатьох людей на кращі умови життя після проголошення незалежності України, побоюваннями розриву сімейних та родинних зв'язків і тим фактом, що значний відсоток іммігрантів становили репатріанти. Доцільно зауважити також, що у перші роки незалежності спостерігалось збільшення питомої ваги українців серед в'їжджаючого в країну населення і зменшення серед виїжджаючого. У наступні два роки у цьому процесі відбувся різкий спад – до показника 142,9 тис. осіб у 1994 р.

Після помітного зменшення від'ємної величини міграційного сальдо в 1995 р. мали місце нові міграційні втрати – у 1996 р., коли цей показник коливався в межах 136 тис. осіб. Основні причини таких змін: значно скоротилася кількість прибулих в Україну репатріантів, закінчився період різких політичних змін, соціально-економічне становище країни не покращувалося, а навпаки, продовжувало перебувати в кризовому стані. Однак уже в наступному році від'ємне міграційне сальдо знову зменшилося – більш ніж у 1,5 раза. Подальше помітне зниження цього показника відбулося у 1999 – 2000 рр. – більше ніж удвічі, порівняно з 1998 р. Найнижчий показник від'ємного сальдо міграції за останнє десятиріччя спостерігався у 2004 р. і становив 7,6 тис. осіб, що втричі менше за попередній рік (у 2003 р. цей показник дорівнював 24,2 тис. осіб). У 2004 р. за межі країни виїхало 46,2 тис. осіб, але водночас заступник міністра закордонних справ України В. Наливайченко у “гарячій” телефонній лінії Кабінету Міністрів України повідомив, що минулого року майже 5 млн. українців поповнили ряди трудових мігрантів [6]. Розбіжність у цифрах пояснюється зростанням кількості нелегальної міграції, збільшенням кількості “тіньових” трудових поїздок та недосконалістю офіційної інформаційної бази, державної статистичної системи обліку міграційних процесів, відсутністю комплексного механізму дослідження та постійного моніторингу цих процесів. Окрім статистичної інформації, додатковим джерелом є вибіркові соціологічні дослідження. Наприклад, соціологічне обстеження “Життєві шляхи населення України”, що проводилося фахівцями Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України і Державного комітету статистики України (2001 р.); національний соціологічний моніторинг, що здійснюється Інститутом соціології НАН України (1994 – 2004 рр.); соціологічне обстеження “Базова захищеність населення України”, що проводилося Держкомстатом України (2000, 2002 – 2004 рр.); загальнонаціональне опитування населення, проведене Всеукраїнською мережею збору даних Українського освітнього центру реформ (2004 р.) тощо.

Сучасний стан міграційних процесів в Україні характеризується переважно зовнішньою міграційною активністю, значним впливом населення за межі держави, високим рівнем інтенсивності та стрімким зростанням масових “тіньових” трудових поїздок за кордон. За різними оцінками, чисельність українців, які перебувають за кордоном, коливається від 1 млн. до 7 млн. осіб. Незважаючи на позитивне міграційне

сальдо – 3,6 тис. осіб станом на 01.05.2005 р. (уперше за останні 11 років) [7], ситуація потребує активізації державної міграційної політики, оскільки основна маса трудових мігрантів і потенційних мігрантів – це особи, які мають високі якісні характеристики трудового потенціалу (фізіологічні, демографічні, освітні тощо), тобто Україна в результаті міграційних процесів втрачає найпродуктивнішу частину економічно активного населення, що має негативні віддалені наслідки та зумовлює несприятливі перспективи розвитку трудового потенціалу. Щодо причин впливу економічно активного населення країни, очевидно, що основними є соціально-економічні, зокрема незадоволеність рівнем оплати праці. Незважаючи на те, що за останні роки в країні спостерігалось зростання середньої заробітної плати, вона залишається надто низькою для виконання її основних функцій. Відмінність у рівнях заробітної плати в Україні та країнах-реципієнтах мотивує бажання до переїзду з метою отримання вищого заробітку, підвищення свого матеріального благополуччя (наприклад, заробітна плата в промисловості Чехії вдвічі більша, ніж в Україні, у Польщі – втричі, в Італії – в 27 разів, у Німеччині – в 53 рази [8]). На ці проблеми найчастіше вказують респонденти, більшості з яких не вистачає грошового доходу для задоволення основних потреб життєдіяльності. Не менш важливими є проблеми заборгованості заробітної плати, які й нині не втратили актуальності (наприклад, у 2004 р. величина заборгованості становила 345,9 млрд. грн. [9]).

Міграційні пересування населення мають також переваги, оскільки можуть суттєво покращувати кількісно-якісні характеристики трудового потенціалу. Передусім вони сприяють підвищенню кваліфікації робітників, набуттю ними нових професійних навиків, формуванню в працівників здібностей до швидкої адаптації в нових умовах. Для українських трудових мігрантів здебільшого це не надто актуально, оскільки вони переважно займаються роботами, що не потребують високої кваліфікації. Найчастіше українці виконують такі види робіт: хатня робота (догляд за дітьми, людьми похилого віку, прибирання), будівництво та робота різноробами в багатьох галузях [10]. Таким чином, залишається незатребуваною їх кваліфікація, відбувається втрата професійних навиків, здобутих знань тощо. Такі стимули, як можливість підвищення рівня освіти та кваліфікації, професійне зростання, престижна посада, можливість зробити професійну кар'єру, відіграють доволі незначну роль при прийнятті рішення щодо пошуку роботи за кордоном.

Значний вплив на прийняття рішення щодо міграції та на рівень мобільності має така якісна характеристика трудового потенціалу, як освітній рівень. Серед трудових мігрантів і потенційних мігрантів переважає відсоток осіб, які мають достатньо високий рівень освіти, що свідчить про незатребуваність їх професійних знань на вітчизняному ринку праці або неможливість їх використання чи реалізації. За період від 1991 до 2002 рр. з України емігрували 574 доктори наук, а від 1996 до 2002 рр. – 907 кандидатів наук, майже третина з яких – перспективні фахівці, молодші 40 років, ще одну третину становили особи віком від 41 до 50 років. За даними Президії НАН України, лише з її установ у 1994 – 2001 рр. загалом виїхало 3 838 науковців, зокрема 3 399 на тимчасову роботу та стажування, з них 842 – доктори і 2 358 – кандидати наук. Окрім того, за цей період на тимчасовій роботі за кордоном перебували 3 544 науковці, зокрема 778 докторів та 2226 кандидатів наук [11].

Основними країнами спрямування трудових мігрантів є Польща, Італія, Чехія, Португалія, Іспанія, Російська Федерація тощо. Наприклад, за експертними оцінками Міністерства закордонних справ України, у Російській Федерації на тимчасових роботах

нелегально перебуває майже 1 млн. українських громадян, тоді як у сезонний пік цей показник сягає 3 млн. осіб. До 300 тис. громадян України перебуває у Польщі, до 200 тис. осіб – в Італії, від 100 до 200 тис. осіб – у Чехії, 140 – 150 тис. осіб – у Португалії, до 100 тис. осіб – в Іспанії, до 35 тис. осіб – у Туреччині, до 20 тис. осіб – у США, до 5 тис. осіб – у Словаччині, до 4 тис. осіб – в Аргентині, до 4 тис. осіб – у Республіці Білорусь, до 3 тис. осіб – у Греції [12].

Посилення міграційних процесів в Україні обумовлює зростання загроз руйнування трудового потенціалу через незмінність тенденцій до збільшення зовнішньої міграції. Тому, на нашу думку, необхідним та актуальним є підвищення рівня та якості життя населення, особливо працюючого, а також удосконалення державної та регіональної політики у сфері оплати праці та зайнятості. Недосконалість міграційної політики та правового регулювання міграційних процесів посилюють схильність до переїзду та зумовлюють високий рівень незахищеності трудових мігрантів з України. Згідно із результатами опитування експертів, більшість респондентів (83%) переконана у тому, що якість державної політики щодо регулювання процесів трудової міграції має вагомий вплив на розвиток трудового потенціалу країни, а 85% опитаних визнали її одним із найважливіших напрямів щодо забезпечення розвитку трудового потенціалу.

Експертами також було визначено пріоритетність напрямів, що сприяють зменшенню відпливу економічно активного населення за межі країни, а саме: забезпечення належного рівня та якості життя, соціального захисту населення, що відповідають міжнародним стандартам та нормам (76,1%); підвищення добробуту суспільства внаслідок зростання оплати праці, соціальних виплат, загальних доходів населення (69%); удосконалення державної політики зайнятості, створення нових робочих місць на ринку праці країни, забезпечення збалансованості ринку праці (62,8%).

Для вирішення специфічних проблем, що притаманні міграційним процесам в Україні, структурам, відповідальним за управління міграцією, необхідно:

- розробити і впровадити національну модель міграційної політики та визначити державні пріоритети в цій сфері;
- створити сприятливі умови та стимули для повернення працюючих мігрантів до України;
- запровадити цільову державну програму щодо збереження кількісного та якісного трудового потенціалу України;
- привести чинне законодавство України з питань міграційної політики у відповідність до міжнародних норм;
- удосконалити систему обліку міграційних процесів за допомогою постійного моніторингу, соціологічних досліджень, розширити та вдосконалити форми державної статистичної звітності.

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що вирішення міграційних проблем потребує, передусім, удосконалення соціально-економічної політики держави загалом, підвищення рівня та якості життя населення, створення відповідних умов для життя та праці в Україні. Це, своєю чергою, дасть змогу суттєво зменшити негативні міграційні тенденції, загальмувати відплив економічно активного населення за межі держави, сприяти збереженню та більш ефективному використанню трудового потенціалу країни.

Література

1. Буряк П. Ю., Карпінський Б. А., Григор'єва М. І. Економіка праці й соціально-трудові відносини. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 21.
2. Богиня Д. Стимули і антистимули розвитку трудового менталітету в сучасних умовах // Україна: аспекти праці. – 2001. – №3. – С. 3–9.
3. Олефір В., Цвігун Д. Еволюція та сутність поняття нелегальної міграції // Право України. – 2005. – №4. – С. 81–84.
4. Малиновська О. А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К.: НІС, 1997. – С. 8, 9.
5. Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е. М. Лібанової, В. Позняка. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – С. 35.
6. Матюшина А. Заробітчани поступово легалізують // Урядовий кур'єр. – 2005. – №96. – 25 трав. – С. 3.
7. Статистична інформація Держкомстату. Міграційний рух населення за 2005 р. // <http://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2003. – 159 с.; http://www.ombudsman.kiev.ua/dls_zm.htm.
9. Осовий Г. Питання реформи оплати праці в Україні в контексті реалізації Плану дій щодо євроінтеграції // Україна: аспекти праці. – 2005. – №3. – С. 3–11.
10. Трудова міграція та торгівля людьми в Україні: індивідуальні оцінки і наміри: досвід оточення / Український освітній центр реформ // <http://www.intellect.org.ua>.
11. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном...
12. Там само.

L. Krupka

LABOUR MIGRATION AS INDICATOR OF SOCIAL ECONOMIC AND POLITICAL LIFE OF THE COUNTRY

It is shown that labour migration is the original indicator of social, economic and political position of country. Scales, reasons and consequences of migratory motions of populations are exposed which influences on development of labour potential of country status. Dependence of modern Ukrainian labour migration is analysed on a current migratory legislation. Basic streams of labour migration from Ukraine are investigated.

Key words: labour migration, labour potential, migratory motion, migratory legislation.